

Looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal Pärnumaa kihelkondades, mida läbib Rail Balticu trassikoridor: Saarde kihelkond

Pärnumaa

Aruanne

Töö nr: 20020MT1

Tartu 2020

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

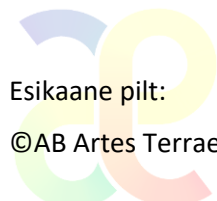
KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellijaja: Muinsuskaitseamet
Tellijaja esindaja: Pikne Kama
Tellijaja kontaktid: Pikk tn 2, Tallinn pikne.kama@muinsuskaitseamet.ee
Projekti juht: Mart Hiob, PhD
Autorid: Riina Juurik, MA (Tartu Ülikool, arheoloog)
Laura Mäemets, MA
Töörühm: Mari-Ann Rimmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)
Reeli Reinaus, MA
Valdo Valper, MA
Mart Hiob, PhD
Esikaane pilt: Maa-ameti kaardiserver

©AB Artes Terrae OÜ 2020

Sisukord

1	Töörühmal liikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2	Välitööde toimumise ajakava	5
3	Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	5
4	Ülevaade töö tulemuslikkusest	6
5	Inventeeritud, perspektiivikad, leidmata ja hävinud kohad	6
6	Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	10
7	Tööde käigus ettetulnud probleemid	11
8	Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	11
9	Kasutatud kirjandus, käsikirjad ja andmebaasid	11
10	Lisa 1	13

1 Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel tööetappidel osalejad:

Riina Juurik, Laura Mäemets, vastutavad koostajad antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Riina Juurik, Laura Mäemets (arhiivitööd, välitööd);

Riina Juurik, Laura Mäemets (arhiivitööd, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Mart Hiob (projektijuhtimine);

Riina Juurik (GIS andmete loomine).

2 Välitööde toimumise ajakava

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
27.05.2020	Allikukivi, Kärsu, Väljaküla, Kanaküla, Mustla	Allikukivi allikas, Jutuse kivi, Kärsu küla jalakas, Tõrvamäe ohvrikivi/Väljaküla ohvrikivi, Lauri kivi, Mosese käsu laud, Nõialäte, Apsi-kivi	Laura Mäemets, Riina Juurik
6.08.2020	Kalita, Veelikse, Jäärja	Kalita mägi, Kargoja allikas, Hiiepärn, Tõnise vakk, Hiie tamm, Männamäe määnd, Vanapagana jäljekivi, Piksaare jäljekivi	Laura Mäemets, Riina Juurik
7.08.2020	Orajõe, Lodja	Ema kivi, Reo mägi	Laura Mäemets, Riina Juurik
11.08.2020	Kalda, Väljaküla, Sigaste	Matsita ohvripuu, Tõrvamäe ohvrikivi/Väljaküla ohvrikivi, Kaagipõllu ohvrikivid, Hiieniit	Laura Mäemets, Riina Juurik
29.08.2020	Kilingi-Nõmme, Reinu	Teabepäev Kilingi-Nõmmes, Vana-Järve ohvritamm ja ahervare	Laura Mäemets, Riina Juurik

3 Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: kokku 184 tundi.

Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 160 tundi.

Järeltööd: 51 tundi.

Kokku: 395 tundi.

4 Ülevaade töö tulemuslikkusest

Ajaloolise loodusliku pühapaigana määratletud muinsuskaitsealuseid objekte on Saarde kihelkonnas 6: 3 ohvrikivi ja 3 ohvrikohta. Et tegemist on on juba kaitsealuste paikadega, jäeti need inventuurist välja.

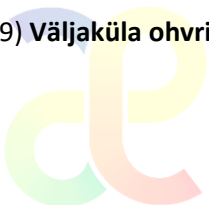
Arhiivandmete, kirjalike väljaannete ja kaardiandmete analüüsi ning välitööde ja teabepäeva läbiviimise lõpptulemusena kujunes kokku **30 potentsiaalset pühapaika Saarde kihelkonnas**. Sinna sisse on arvatud kõik kohad, mille puhul võis eeldada, et tegemist võib olla pühapaigaga: veekogud (järv, jõgi, oja, allikas), linnamäed, kivid (lohukivi, jäljekivi, ohvrikivi, rändrahn), maa-alad (põld, (ohvri)aed, heinamaa, mets, võsa, soo, raba, karjamaa), risu(või reo-)mäed, kalmed jne õnnevakaga lõpetades. 29 koha sisse on arvatud ka juba kaitse all olevad või kaitseala sisse jäävad objektid, pühapaiga kompleksid, tõenäoliselt hävinud paigad, puuduliku kohaandmestiku või pärimusega kohad, ainult toponüümi sisaldavad paigad jmt. Ehkki pühapaiga inventeerimise eelduseks oli pärimus ning objekti olemasolu tänapäeval, oli töö kvaliteeti ning tulemuslikkust silmas pidades mõttekas võtta eeltöös arvesse ka kohti, mille puhul inventeerimist kavas ei olnud (nt kabelikohad, järved, juba ette teada hävinud kohad jmt) – lihtsustamaks materjalis orienteerumist ning välitööde läbiviimist.

Välitöödel inventeerimiseks jäi 30st potentsiaalsest objektist järgi 23 kohta, mis olid arhiivi- või välitööde käigus lokaliseeritavad ning eeldatavasti säilinud. Teabepäeval uusi paiku ei lisandunud. 23 koha seas esines ka mõni erand – objektid, mille puhul polnud olemasoleva teabe põhjal võimalik välja selgitada nende konkreetset paiknemist (nt samas areaalis mitu potentsiaalset kandidaati), ent mille puhul oli lootus, et kohalikke küsitledes või koha peal visuaalset vaatlust tehes ja olemasolevaid andmeid võrreldes saab see võimalikuks. Osaliselt on inventeeritud ka juba (loodus)kaitse all olevaid objekte. **Kokku inventeeriti Saarde kihelkonnas 9 kohta.** Ülejäänud 21st algelt inventeerimisele plaanitud kohast 9 on hävinud ja/või väheperspektiivikad, 12 jäid leidmata. Leidmata kohtade puhul ei saa välistada võimalust, et nendest siiski vähemalt mõni alles võib olla, mistõttu võib nende põhjalikum edasiuurimine anda täpsema vastuse. 4 kohta 9st inventeeritud kohast on lokaliseeritud arhiivitööl, 5 pühapaiga asukohta täpsustatud välitöödel, millest 3 kohalike elanike abiga. Teateid arhiiviallikes mainimata ajaloolistest pühapaikadest välitööde käigus lisandus 1.

5 Inventeeritud, perspektiivikad, leidmata ja hävinud kohad

5.1. Inventeeritud kohad

- 1) **Allikukivi allikas** – Allikukivi küla. Lokaliseeritud arhiivitööl;
- 2) **Matsita ohvripuu** – Kalda küla. Lokaliseeritud arhiivitööl, täpsustatud välitööl;
- 3) **Kalita mägi** – Kalita küla. Lokaliseeritud arhiivitööl;
- 4) **Kargoja allikas** – Kalita küla. Lokaliseeritud arhiivitööl; täpsustatud välitööl;
- 5) **Jutuse kivi** – Kärsu küla. Lokaliseeritud arhiivitööl, täpsustatud välitööl;
- 6) **Emä kivi** – Orajõe küla. Lokaliseeritud arhiivitööl;
- 7) **Hiiepärn** – Veelikse küla. Lokaliseeritud arhiivitööl;
- 8) **Pihlakse Tõnise vakk** – Veelikse küla. Lokaliseeritud arhiivitööl, täpsustatud välitööl;
- 9) **Väljaküla ohvrikivi** – Väljaküla. Lokaliseeritud arhiivitööl, täpsustatud välitööl.

5.2. Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad

Puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu leidmata jäänud kohad, mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida (lisaks jäid kokkuleppeliselt inventeerimata võimalikud kabelikohad). Pärimumstekstid ja originaalviited on toodud Lisas 1.

- 1) **Mosese käsulaud** – Kanaküla. Otsitud-küsitletud. Kivi oli kadunud ja selle asukohta üritati selgitada juba 19. sajandi lõpul, mistõttu kivi lokaliseerimise tõenäosus väike. Mosese käsu laud viidud ühe teate järgi Tõõtsi Jaagu tare alla linaleo peale (Jung 1898, 14-16), teise järgi Kirikumäe külje alla linaleoauku (E 17041), kolmas variant on, et kivi parvetati Pärnusse ja neljandana on mainitud, et viidi Pütissepa talusse koldekiviks (Grensteini kirjakogu IV, 238 (223)). Üle sai vaadatud Kirikumäest ca 900 m põhja pool asuv Pütissepa talukoht. Praegu seal alles vaid vundament, samuti ka ahjuvare, kuid seda lahti kaevama ei hakatud. Kirikumägi, kaitse all kalmistuna, reg nr 11747, on selgelt maastikus eristatav, kuna on kõrgem seljandik, kaetud puudega. Mäel kasvab nii okas- kui lehtpuid, mille hulgas domineerivad mänd, kuusk, pihlakas, kask. Pole kõige kergemini läbitav, kuna leidub langenud tüvesid, samuti on maastik ebakorrapärane – palju lohke, millest mõne puhul tekib kahtlus, kas on käidud millalgi detektoriga midagi otsimas. Lohud on erineva suurusega. Suuri, eristuvaid kive ei näe. Mäe pinnas pigem liivane. Mägi langeb idapoolses osas Halliste jõe suunal. Mäe ja jõe vahele jääb luhaniidu moodi ala. Mägi ning sealsed suuremad lohud on nähtavad ka Maa-ameti reljefkaardil.¹
- 2) **Nõialäte** – Kanaküla. Otsitud-küsitletud. Umbkaudne allika asukoht jääb Halliste silla juurde, teadmata, kummale poole jõge. Kaugele ei jää sillast muinsuskaitsealune kalmistu Kirikumägi (sillast ca 200 m linnulennult põhjas). Sild on igati sõidetav ning jõekoht seega nii autoga kui jala läbitav. Allikat aga pole kusagil näha. Kuna allikast räägib vaid üks, võrdlemisi lakooniline teade, siis võib eeldada, et allikas on hävinud – silla all pole mingit viidet allikale. Silla kallas on võrdlemisi järsu langusega jõkke. Et silda on rekonstrueeritud 1990. aastal, võib olla võimalik, et ka selle ehitustegevuse raames aeti allikas kinni. Reinsest tagasi sõites sai küsitletud Tiidu talus elavat eakat vanapaari, kes olid küll pärit Kamali kandist, kuid elanud Kanakülas pikka aega. Ei kivist ega allikast polnud nad kuulnud, kuid teadsid Kirikumäe kalme olemasolust. Telefoni teel sai küsitletud Kanakülas elavat Laine Pruuli (88 a), kes lapsena elas Reinse küla Meose talu popsikohas. Nõialättest polnud ta midagi kuulnud. Kirikumäe kohta teadis, et see oli matusepaik, kuid kivist või ohverdamisest polnud kuulnud.²
- 3) **Lauri ohvrikivi** – Väljaküla. Otsitud-küsitletud. Kivi kohta on olemas kaks teadet, kuid pole päris kindel, kas need räägivad samast kivist. Samas viitab mõlema asukohakirjeldus Lauri mägedele. Praeguseks on kõrgem osa Lauri mägedest ära veetud, ülejäänud osale on rajatud krossirada. Karjääri servas on näha mitmeid suuri kive kuid on võimatu öelda, kas mõni neist on otsitav ohvrikivi. Käsime omaaegse Lauri A244 talus (tänapäeval Tedre talu), mille põliselanikust vanem naine ei teadnud ohvrikivi kohta midagi öelda. Ka tema mainis, et kohalikke eakaid elanikke pole enam alles ning paljud talud on ka tühjaks jäänud. Kunagine ohvrikivi võib olla osa suuremast pühapaigakompleksist: Lauri mägedest kirdes asub muinsuskaitsealune kalmistu; mäestiku lähedalt, lõunast põhja jookseb Alva jõgi (ka Kutsiku jõgi, Vardja jõgi). Võimalik, et mägede kõrgem tipp on veetud ära kruusaks ning pole välistatud, et kivi on viidud minema koos kruusaga. Kirjelduse järgi (ERA II 113, 554 (22)) olnud kivi vähemalt kaks jalga

¹ Teated Grenzsteini kirjakogu IV, 238 (223); Jung 1898, 14-16 (22); Peterson 1925, 9; E 14731 (6); E 37485 (7) jne.

² Teade ERA II 124, 296/7 (35).

kõrge, seega pidi tegemist olema silmatorkava kiviga, mis võis omal ajal kaevetöödel ette jääda ja on kuhugi teisaldatud. Võimalik ka, et kivi on juba varem lõhutud (E 57730/1 (31)). Igatahes on maastik kõvasti muutunud intensiivse inimtegevuse tõttu.³

- 4) **Apsi-kivi** – Mustla küla. Otsitud-küsitletud. Teadetes kirjeldatud piirkond on maaparandatud. Uue-Sanga talust sai kivi kohta küsitud, kuid kohalik pererahvas, sealhulgas samas talus sündinud ca 90-aastane vanaperenaine ei osanud kivi kohta teateid anda. Vanaperenaine jutustas, et oli lapsena naabrilastega mängides küll ühe väga kõrge kivi otsas istunud, kuid tema mäletamist mööda asus see talust teadetes kirjeldatud suunast teisel pool. Sanga talus olevat uued, sisserännanud omanikud. Üle sai vaadatud Kõrgekivi ja Virga katastriüksuste piiril asuv kivihunnik, kuid seal ei leidunud ainsatki suurt kivi.⁴
- 5) **Rulli reomägi** – Lodja küla. Otsitud-küsitletud. Rulli talu peremees [redacted] (s 1978) on 4-5 põlve kohalik, kuid Reomäest, ahervarrest või ohverdamisest polnud ta kuulnud. Talu eest läheb läbi ajalooline Pärnu - Riia postitee (Pärandkultuuri obj nr 710:MNT:003). Peremehe sõnul on talu juures asunud nn Rulli kurvi peetud ohtlikuks kurviks. Võimalik, et selles teadmises kajastub omaaegne Reo- ehk Rihupaiga uskumus. Mäge ennast ei õnnestu maastikul tuvastada – võimalik, et hävinud.⁵
- 6) **Kaagipõllu ohvrikivid** – Väljaküla. Otsimisest loobutud. Kaagipõllu vahtkonna kvartal nr 193 paikneb Skemaatilise katastrikaardi (1931-1944) järgi Tõrva talust vahetult põhja pool. Perenaise sõnul paiknevat metsas tõesti kaks kivi, kuid ta pole kuulnud kivide seosest ohverdamisega. Kuna kuidagi pole võimalik välja selgitada, kas tegemist on kividega, mida teates on silmas peetud, ei mindud kive otsima.⁶
- 7) **Hiieniit** – Sigaste küla. Otsitud-küsitletud. Kivilaane (praeguse Sigaste) küla Leemeti talu perenaine [redacted] polnud Hiieniidu toponüümi kuulnud, kuid näitas meile oma vanaisa koostatud käsikirjalisi raamatuid Kivilaane küla ajaloo kohta. Neis mainiti vaid, et Longi soos olla heinal käidud. Omaaegse Rautsiku, praegu Valli talu elanikud polnud samuti Hiieniidust kuulnud ning olid eri arvamusel, kus Longi soo võiks asuda. Pakuti asukohaks nii Rautsiku (Valli) talu ja Kivilaane küla vahelist ala, mis oli varem heinamaana kasutuses, kui ka Longi metsavahikoha lähedasi alasid. Ajalooliste kaartide järgi on Longi sooks nimetatud Sutesoo ja Longi metsavahikohtade vahel ning neist põhja pool asunud soomassiive, kuid Hiieniidu toponüümi neilt kaartidelt ei leia (RA EAA.2072.3.17d; EAA.2072.3.17e; EAA.3724.5.1900). Saarde kihelkonna infopäeval mainisid kohalikud, et informant [redacted] materjalidest leiab mitmeid näiteid sellest, et ta võis asju kas suurendada või suisa välja mõelda. Ka olemasoleva pärimuse stiil jätab võltsi mulje, mistõttu on võimalik, et Hiieniitu polegi kunagi olemas olnud.⁷
- 8) **Ahverars** – Reinu küla. Otsitud-küsitletud. Ahervarre oletatavas asukohas laiub maaparandatud põld, mistõttu ka on ka võimalik, et hävinud. Karujärve talus sai vesteldud Enn Vilbastega (58. a), kelle esivanemad on sealtkandist pärit. Ahervare juures asunud ja nüüdseks hävinud ohvritammest ning ahervarrest eelpoolkirjeldatud kohas polnud ta kuulnud, kuid mainis, et läheduses, endise Sillaotsa talu juures olevat olnud ohvritamm, mille külge seoti

³ Teated E 57730/1 (31); ERA II 113, 554 (22).

⁴ Teated E 57787 (81); E 57805 (99).

⁵ Teated H II 55, 60/1 (2); H I 9, 490 (4); Jung 1898, 50 (52); Margus 1925, 9-10; ERA II 235, 613 (63).

⁶ Teade Visnapuu 1936.

⁷ Teade ERA II 113, 551/2 (19).

- riidenartse. Puu võis veel 1940. aastate alguses olemas olla. Praeguseks on Sillaotsa talu hävinenud ning lähikonnas pole ka teisi põliseid kohalikke, kelle käest infot juurde küsida.⁸
- 9) **Vanapagana jäljekivi** – Jäärja küla. Otsitud, informantide puuduses sellest loobutud. Teadetes nimetatud nii Männa kui Piksaare talud on maha jäetud ja ka teisi asustatud talusid läheduses ei olnud, kust oleks saanud infot küsida.⁹
- 10) **Kärsu jalakas** – Kärsu küla. Otsimisest loobutud. Kuna puu kohta otsene pühakspidamise pärimus puudub ning suure tõenäosusega on puu nüüdseks hävinenud, ei üritatud seda maastikul lokaliseerida. Infot puu kohta ei õnnestunud saada ei kohalikega rääkides ega infopäeval.¹⁰
- 11) **Veelikse hiis/hiiemägi** – Veelikse küla. Veelikse Hiiepärna looduskaitsealuse objekti passi järgi paiknenud kohalike sõnul talu läheduses hiis. Saarde infopäeval tuli kohalikelt info, et koolis räägitud põhjal olevat hiiepärna läheduses olnud hiiemets. Maaparandus olevat metsa hävitanud, kuid mäekungas, kus see asus, on veel praegugi alles. Praegu kõnealoleval mäekünkal karjamaa. Objekt vajaks edasisi arheoloogilisi uuringuid.
- 12) **Järveotsa hiiesalu** – Jäärja küla. Reinu küla Karujärve talus sai vesteldud Enn Vilbastega (58. a), kelle esivanemad on sealtkandist pärit. Tema sõnutsi kuulis ta ca 10 või rohkem aastat tagasi Jäärja kohalikelt, et Jäärjast ca 1,5 km lääneloodes asuva Järveotsa järve ääres, tee ja järve vahel asuv tammede grupp olevat hiiesalu. Objekt vajaks edasisi uuringuid.

5.3. Hävinud või väheperspektiivikad kohad

Objektid, mis on kas täielikult või suure tõenäosusega hävinud või mida on inventeerijate hinnangul kas lootusetu või kasutu üles leida. Pärimustekstid ja originaalviited on toodud Lisas 1.

- 1) **Vana-Järve ohvritamm** ja ahervare – Reinu küla. Tamm on juba teates kirjeldatud kui hävinud. Ahervare oletatavas asukohas laiub maaparandatud põld. Karujärve talus sai vesteldud Enn Vilbastega (58. a), kelle esivanemad on sealtkandist pärit. Ahervare juures asunud ja nüüdseks hävinud ohvritammest ning ahervarrest eelpoolkirjeldatud kohas polnud ta kuulnud.¹¹
- 2) **Männamäe määnd** – Jäärja küla. Juba 1939. aasta teates kirjeldatud, et puu on hävinud.¹²
- 3) **Kangru ohvritamm** – Jäärja küla. Teadetes mainitud kivist muna on olemas Ajaloomuuseumi arheoloogiakogudes (AM 13749 A 163: 1). Teate järgi on tamm ise hävinud. Kangru talu, nagu ka suurem osa teisi Veelikse ja Jäärja külade vahel paiknenud talusid, on tühjaks jäänud ja lagunenenud. Leheniidu talus elab kunagise Sookuninga suurtalu peretütre poeg, kes ei teadnud hiietammest midagi. Samas jääb ka Jungi teadetest mulje, et ta on pidanud tamme hiiepuuks vaid selle vanuse tõttu.¹³
- 4) **Peedu Nõia kott/Õnne vakk** – Reinu küla. Juba pärimusteadetes kirjeldatud hävinud kohana. Infot koha kohta juurde ei õnnestunud saada ka ei kohalikega rääkides ega infopäeval.¹⁴

⁸ Teated H II 55, 65 (4); Jung 1898, 54 (60); Indreko 1923, 85, 94-95.

⁹ Teated ERA II 235, 692 (4); ERA II 235, 691 (3).

¹⁰ Teade Indreko 1923, 89-90.

¹¹ Teated H II 55, 65 (4); Jung 1898, 54 (60); Indreko 1923, 85, 94-95.

¹² Teated H II 22, 1052/3 (2); ERA II 235, 677 (4); ERA II 235, 690/1 (2)

¹³ Teated Jung 1898, 42 (6); Jung 1898, 58 (88).

¹⁴ Teated Jung 1898, 54 (61); Indreko 1923, 92.

- 5) **Punapargi pühapaik** – Leipste/Tihemetsa küla. Infot koha kohta ei õnnestunud saada ei kohalikega rääkides ega infopäeval. Teate stiil on väga rahvusromantiline ja jätab mitteautentse mulje.¹⁵
- 6) **Kikepera jäljekivi** – Kikepera küla. Kaskealuse talu on maha jäetud (Pärandkultuuri rakenduse obj nr 756:TAK:012) ning ka ümbruskonna asustus ülimalt hõre, mistõttu info saamise tõenäosus ülimalt väike. Kohta ei üritatud lokaliseerida.¹⁶
- 7) **Pihke Puumõisa jäljekivi** – Pihke küla. Kuna teate järgi asub kivi maa all, ei üritatud seda lokaliseerida.¹⁷
- 8) **Tõrvamäe ohvikivi** – Väljaküla küla. Kivi on teadete põhjal maa sisse lastud, kuid õnnestus saada infot selle omaaegse paiknemise kohta. Tõrva talu perenaise [REDACTED] sõnul rääkis tema tädi [REDACTED], et ohvikivi olevat asunud külavahetee ja Tõrva talu teede risti ning Tõrvamäe vahel ja on praeguseks kadunud. Ohvikivi rolli on üle võtnud kivi, mille juurde on sattunud Tõrvamäe ohverduskoha silt (vt eespool Väljaküla ohvikivi).
- 9) **Sillaotsa ohvritamm** – Reinu küla. Karujärve talus sai vesteldud [REDACTED] (58. a), kelle esivanemad on sealtkandist pärit. Tema sõnul olnud läheduses, endise Sillaotsa talu juures ohvritamm, mille külge seoti riidenartse. Puu võis veel 1940. aastate alguses olemas olla. Praeguseks on Sillaotsa talu hävinenud ning lähikonnas pole ka teisi põliseid kohalikke, kelle käest infot juurde küsida

6 Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Kihelkonnas on palju asustamata piirkondi, sh metsa- ja rabaalasad. Põliselanikke on minimaalselt alles. Saarde kihelkond ise on küll võrdlemisi suur (Pärnumaa suurim kihelkond), ent asustustihedus on väike. Kilingi-Nõmme kui keskus ja selle ümbrus on asustuse poolest tihedam, Kilingist põhjas leidub üksikuid talusid, samuti Kilingist lõunas, Läti piiri poole. Vanad külad nagu Jäärja, Räisa, Urissaare Saarde kihelkonna lõunaosas on väga hõredaks inimestest jäänud, palju leidub mahajäetud talukohti, kokkuvarisenud talumajasid, võsastunud-metsastunud heinamaid. Saarde kihelkonna lõunaosas on mitmeid rabasid ning üks sellestki on hõre asustus tingitud. Samamoodi on rabaderohke, ehk enamgi kui kihelkonna lõunaosa, ka kihelkonna põhjaosa. Nagu juhtusime kuulma ühelt kohalikul naisterahvalt – [REDACTED] Leementi talust (Sigaste küla), kes oma vanaisalt mitmesuguseid jutte kuulnud – olid külad vanasti üksikud, ei käidud teiste küladega läbi ega käidud väga läbi ka naabertaludegagi. [REDACTED] sõnul oli mentaliteediks oli tõsidus ja töökus, seda ka pühapäeval.

Et nagunii on Saarde kihelkond juba ajalooliselt hõreda asustusega olnud ning tänapäeval on linnastumine ning maakohtade tühjenemine lisaks asustust mõjutanud, pole välitöödelgi lihtne olnud leida kohalikke inimesi, kes piirkonnas juba mitmendat põlve oleks olnud. Lisaks – isegi, kui satub mõne n-ö „tõsise“ põliselaniku peale, on tõenäosus, et ta midagi pühakohtadest teaks, väga väike. Jututeemad oma esivanematega on olnud tavaliselt teistsugused kui looduslikud püha- ja väekohad.

Ohvripaiga tüüpide puhul võib näha Saarde kihelkonnas vana Liivimaa mõjutusi – nt ohvriaiad, milliseid leidub rohkelt Mulgimaa Pelli pärimuses. Lisaks on omalaadseks nähtuseks nn Nõiakotid/Õnnevakad, millest jällegi võib näha viiteid Väandra Tõnni, aga ka Tõnniga seonduvale Pelli (Pellikott) traditsioonile.

¹⁵ Teade ERA II 247, 45 (15).

¹⁶ Teade ERA II 235, 602 (22).

¹⁷ Teade ERA II 235, 641 (15).

7 Tööde käigus ettetulnud probleemid

Põhiline probleem on nii Saarde kihelkonna kui ka varasemalt inventeeritud kihelkondadega ikka üks ja sama olnud – pole enam neid, kes asjast teaks. Ikka ja jälle kuuleme ka välitöödel meie suunas justkui ohatust informantidega kohtumistel – et kus me küll varem olime; kõik on juba lootusetult läinud kaduvikku. Et suurem osa rahvaluuleteadetest on tihtilugu lakoonilised ning ei anna täpseid detaile, kus mingi otsitav objekt asub, on väga paljude pühapaikade leidmine paraku lootusetu. Mitmetegi objektide puhul ei saa neid pidada hävinuks, kuna teoreetiliselt võivad nad isegi kuskil maastikus alles olla, aga kuna teated, millel baseeruda, on üldised ning kohalikke pole, kes oskaks juhatada, jäävadki need pühapaigad vaikivaks, kättesaamatuks.

8 Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Allikukivi allikas**, Allikukivi küla – Saa_Allikukivi_01;
- 2) **Kalita mägi**, Kalita küla – Saa_Kalita_01. Tuleks võtta kaitse alla kui arheoloogiamälestis. Pühapaiga pärimus on napp ja jääb selgusetuks, kas püha on olnud mägi või midagi seal lähedal;
- 3) **Emma kivi**, Orajõe küla – Saa_Orajõe_01;
- 4) **Hiie pärn**, Veelikse küla – Saa_Veelikse_01.

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Matsita ohvripuu [kunagine asukoht]**, Kalda küla – Saa_Kalda_01;
- 2) **Kargoja allikas**, Kalita küla – Saa_Kalita_02;
- 3) **Pihlakse Tõnise vakk**, Veelikse küla – Saa_Veelikse_02.;
- 4) **Väljaküla ohvrikivi**, Väljaküla – Saa_Väljaküla_02.

9 Kasutatud kirjandus, käsikirjad ja andmebaasid

- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris.
- Eesti kohanimearaamat <http://www.eki.ee/dict/knr/>.
- Eesti Looduse Infosüsteem: www.eelis.ee.
- ERA fotokogu.
- ERA temaatiline kartoteek.
- ERA topograafiline kartoteek.
- ERA ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) käsikirjakogud.
- Tartu Ülikooli arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo andmebaas.
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti arhiiv-raamatukogu.
- Jung, Jaan. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II. „Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast“ (1910).

- Kaasik, Ahto. „Põlised pühapaigad“ (2016).
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017).
- Viidalepp, Richard. „Iseloomustavat Eesti ohvrikividest“ (1940).
- Vilbaste, Kristel. „Eesti allikad“. Varrak. (2013).
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Põllu, A., Lillemets, R. (toim.) Ristiküla - killuke Eestimaad, II. Pärnu (2018).
- Nugis, E. Saarde kihelkond. Kilingi-Nõmme (1934).

Kasutatud kaardimaterjal

EAA.2072.3.17d leht 6 [Concept Charte von dem Rigaschen Gouvernement Pernauschen Kreise und Saaraschen Kirchspiel belegen pub. Gute Kurkund] 1826

EAA.2072.3.17e leht 1. Grenz Delineations Charte [über] die streitige Grenze zwischen dem im Rigaschen Gouvernement, Pernauschen Kreise und Saaraschen Kirchspiele belegen Krons-Gute Kurkund [und im] selbigen Gouvernement, Kreise und Kirchspiele belegen privaten Gute Kersel. 1827

EAA.3724.5.1900 leht 1. Karte von dem im Livländischen Gouvernement, Pernauschen Kreise und Saaraschen Kirchspiele belegen privaten Gute Tignitz mit Kersel. 1905

10 Lisa 1

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad

1. Mosese käsulaud – Kanaküla.

Halliste, Saarte ja Köppu kihelkonna piiri nurgas on üks vana aegne kohd, mida rahvas Reinse küla "Kirikumäeks" kutsub. Mäe enese kohda liiguvad aga veel väga vähe uduseid juttusid, seda rohem on aga seal mäe peal vanal ajal seisav suur kivi nimetamise väärt, mida rahvas Moosese käsu lauaks kutsunud. Kivi enest ei ole küll mäe peal, ega seal ümber kaudu enam näha, ega ole tema jälgegi näha. Vanal ajal kui kivi alles mäe peal olnud, käitunud seal pagana viisil palveid tegemas, kus juures inimestel kõigidel valged palakad ümber olnud ja viitnud siis ka ühes kivi peale ohvrid.
E 14731 (6) - Jaak Söggel < Halliste khk. (1895)

Reinse küla kirikumäe peal olevad vanal ajal üks suur lai pae kivi, kus selle aegne rahvas pagana usu järel palvetamas käinud. Nii viitud ka selle kivi peale iga aasta Tõnisse päeval esimest "uutsi" vilja ja ohvertadud seda jumaladel. Kivi kutsutud Moosese kiviks, või Moosese käsulauaks. Nüüd ei ole aga seda kivi Reinse küla kirikumäe peal enam, mõned vanemad inimesed teavad kõnelta, et see kivi ühe talu "koldekiviks" olla viitud, tõised tõentavad jälle, et palgide parvitsejad kivi kevadelt parvedega ära viinud. - Kuhu? - See on ikka teadmata. Mõned vanemad inimesed, nimelt Püttisseppa talu vana ema juttustab, et vanal ajal selle mäe peal üks puust kirik olnud ja sealt ka olla mägi kirikumäe nime saanud. Tema ema oli veel lapse põlves kiriku ära lagunenu ja maha mädanenu seinasid näinud.
E 19631/3 (1) - Jaak Söggel < Halliste khk. (1895)

Nagu vanad inimesed kõnelevad, olla mitmed näinud, et Reinse külas jõe kaldal, kõrge mäe pääl, puu kirik seisnud, mis aga nüüd ammu säält kadunud olevad. Enne olnud kesed kirikud suur kivi, aga kui kirik ära mädanenu, jäänud see suur lai kivi allali ja seda kutsunud rahvas pärast Moosese käsulauaks. Selle kivi pääl käinud siis rahvas iga neljapäeva õhtul, valgeid palakaid (linasid) ümber hoides palvetamas, kus nad palumise aegus rangeste nutnud ja ulunud. Ka viitud iga aasta uutsi vilja sinna kivile ja ohvertadud seda selle hääks, et siis vili tuleval aastal häästi õnnestaks. Pärast kui see kivi säält ära viitud ja rahvas palvetamise järele jätnud, hakkanud vanapagan siis sääli raha kuivatama. Tihti olla õhtu poole öödel mäe päält tuld nähtud, aga kui lähedamale kõnnitud, kadunud tuli ikka ära. Viimaks teadnud üks vana soldat kõneleda, et vanapagan selle mäe pääl raha kuivatavad ja see tuli mis sääli näha, raha tuli olla.
E 37485 (7) - Jaak Söggel < Jaak Vadi, Halliste khk. (1897)

Selle küla sees on üks kaunis järsk kõrge mäekink, kelle otsas rahva jutu järele veel 100 a. eest tagasi üks laudest tehtud, ilma katuse ja pörmadata kabel on olnud. See olnud 2 sülda igapidi suur ja selle keskel olla sile, paekivist altari laud olnud, mille pääl püha kopik raha seisnud. Seda kivi olevat ka Moosese käsu lauaks kutsutud. Tõnise päeval ja sarnastel aegul olla seal kirikus torupilli mängitud ja ohvrid sinna viidud. Üks vana 90 aastane naisterahvas olla arvata 60 aasta eest tagasi, kõnelenud, et tema omas noores põlves teiste naisterahvastega seal olla palvetamas ja ohvrid viimas käinud, aga siis olla neil valged palakad või linad ümber olnud. – Selle kiriku olla rahva juttu järele hulgused viimaks ära põletanud. Altari laud või kivi olla umbes 25 aasta eest Tõõtsi Jaagu tare alla jökke linaleo peale viidud, kust ta vee põhja on langenud.
Jung 1898, 14-16 (22)

Reinse küla kirikumäe peal olevat olnud tasane kivi, kus rahvas palvetamas käinud, nii kirjutas ka Jung 1844 aasta "Oleviku" 31 numbris. Kivi olla pärast mäe järsu külje alla linalikku veeretatud. Grenzstein on kivi otsinud, kuid pole leidnud, samuti mitte linaleoauku. Mõned räägivad, et kivi parvele pandi ja Pärnusse parvetati, teised - et see Pütissepa talusse koldekiviks viidi.

Grenzsteini kirjakogu IV, 238 (223)

2. Nõialäte – Kanaküla

Selle silla man silla all om üits läte. Vesi om sääl alati sehn. Sii kutsutas peris nõialäte.

ERA II 124, 296/7 (35) < Saarde khk., Vana-Kariste v., Reinse k. - Leili Takk < Liisa Ilves, 78 a. < emalt (1936)

3. Lauri ohvrikivi – Väljaküla

Saarde kihelkonnast, Voltveti vallast Kärsu veski juurest maanteed mööda Viljandi poole seisab keset mägi tasane, peaaegu ümmargune kivi. Vanarahva jutu järgi olla see ohvri-kivi, hiljem Rootsi aegne piirikivi. Siis pööratud ta aga ümber nii et ristiga külg allapoole jäänud. 3. juun. 1914 lõhuti see ehituse tarvis, kuid risti ei leitud ta küljest. Maa kivi all oli segamata, ei ühtegi ohverdamise jälge. Ainult kivi lõuna poolse külje all, umbes 2 j. sügavuses leidus 2 mädanenud puu pakku 8 t. jämedad, 22 t pikad, otsad kirvega raiutud. Säälsamas püsti kivi äärde torgatult mõned mädanenud tiku otsad. Eelpool kõneldatu on ülestähendatud Kärsu veski selleaegse möldri Pirsku suust kuhu minu arvamised on juurde tähendatud.

E 57730/1 (31) < Saarde - J. P. Söggel (1926)

Lauri mägedes asub vana ohvri kivi. Saarde kihelkonnas, Voltveti vallas, Lauri talu maa pääl, niinimetatud Lauri mägedes, metsas asuv suur vana aegne ohvri kivi, kes on ligemale kaks jalga kõrge. Kivi on päält tasane ja selle tasase põhja sees on kaks nõgu kohta, või auku, kuhu ümbruses asuvad elanikud ja põllumehed oma aasta saagist ohvri olla paigutanud. Kaua aega olla Saarde ja Voltveti elanikud iga aasta selle kivi pääl ohvertamas käinud, hoolimata kirikuõpetajate keelust ja hähvartustest. Viimaks olla veel ikka salaja Lauri ohvri kivil ohvertamas käidud. Meie päevil teatakse kivist ainult väha jutustada, kuid pühaks peetakse teda, kui vana mälestuse märki. Märkmed: Voltveti algkooli V klassi õpilase Leida Järve suust, tema nägemise ja kuulmise järel kirja pandud 27. sept. a. 1934

ERA II 113, 554 (22) < Saarde khk, Voltveti v - Jaak Söggel < Leida Järve (1934)

4. Apsi-kivi – Mustla küla.

Voltveti vallas, Sauga talus, Viljandi-Pärnu maantee lähedal, seisab suur kivi, mida vanal ajal ohvri-kiviks tarvitatud. uuemal ajal on aga kivile külje pääle sisse raiutut nummer 542 ja selle all niisugune kriips /joonis sirgest, mille mõlemas otsas risti otsakesed. MR/. Numri ja kriipsu tähendus teadmata. E 57787 (81) < Saarde khk - J. P. Söggel (1919)

Saarde kihelkonnas, Sanga talu põllu nurgal, maantee ääres, Pärnu poole sõites paremat kätt, seisab suur kivi mille kohta vähe teateid on. Ainult A. Wolff teatas, et see olla Apsi-kivi. Aps olla sageli kivi seljas sõitnud ja kivi õõrunud. Kes on Aps, seda ta ei teadnud. Mida ta teadvat, seda olla ta mujalt kuulnud. Märkus: kivi olla vanal ajal ohvrikiviks tarvitatud. Loe Nr 81

E 57805 (99) < Saarde khk - J. P. Söggel (1919)

Voltveti ""Sanga" asunduses asub Pärnu-Viljandi maantee ääres suur, sauna ehituse näoline kivi, mida rahva suus Apsi kiviks hüütakse. Kivi enese kohta liigub rahvajutt: Vanal ajal asunud selle kivi asemel saun, kelles elanud sama küla kehv saunamees, keda Apsi-Jaaniks kutsutud. Lugu seisnud nii, sellel ajal, kui suure põhja-sõja järel partiaajad seda küla riisumas käinud, siis nad ka Apsi-Jaani sauna kallal oma isu kustutanud. Jaan ise saanud suure häda, vaevaga partiaajate käest lähedal asuvasse metsa pugeda, kust ta siis neid suure kisaga kirunud ja vandunud. Et to kord väga külm ilm olnud, läinud kõik partiaajad sauna, et endid sääl soentada. Selle vahe sees tulnud Apsi-Jaan metsast, pannud ukse partiaajate järel koguni kinni ja pistnud saunal tule otsa. Põlenud siis saun ja ühes ka partiaajad. Sauna asemele saanud aga pärast sauna suurune ja moodiline kivi, mille kõrval, Jaan mööda saatnud oma viimased vana ikke elu päevad, kus ta veetnud suved ja talved, sest et kivi soe seisnud ja sooja hõõgu enesest välja ajanud. Nii ei ole see kivi ka kõige külmemal talve öödel külmaks muutunud. Kui Jaan ükskord surnud, hakatud seda kivi Apsi-kiviks kutsuma, missugune nimi

temale ka tänini on jäänud. Ka pääle Jaani surma jahtunud kivi, ega soenda nüüd enam suve ajalki möödareisijat ega karjapoissi.

ERA II 113, 47/8 (21) < Saarde khk, Voltveti v - J. P. Söggel < Karl Pedaja (1930)

5. Rulli reomägi – Lodja küla

Killingi-Nõmme alevikust kaks versta, Pärnu poole minnes, seisab suure post maantee ääres mäeküngas, mida "Reo mäeks" hüütakse. Sääil künka otsas seisnud paari kümne aasta eest alles kivi hunik ehk ahervars mille üle rahvasuu siin järgmist räägib: - Vanal ajal, kui postmaantee siit veel läbi ei käinud, viinud sellest mäekesest üks vähim tee mööda. Selle mäe künka kohal juhtunud - iseäranis hobustega mööda minejatele - alati mõni õnnetus ehk äpardus: kord katkenud vankri telg, kord läinud rangi-puu ehk look katki, kord ree-jalas, kord nikastanud hobune oma jala, vahest kukkunud koorem ümber; - üleüldse - kungas olnud õieti takistav ja reotu mööda minejatele, millest ta enesele ka nime "Reo mägi" saanud. Kes aga enne möödaminekut mäe-künkale põllu kivi viskanud, see saanud ilma mingisuguse äparduseta sääilt mööda. Sell viisil tekkinud sinna künka otsa ajajooksul üksikutest kividest terve ahervars. - Pärast poole hakkanud inimesed sinna ahervarre otsa ka ohvri-rahasi viima. Praegu on neid, inimesi Killingi vallas veel elus, kes sääilt ahervarre päält ohvri-rahasi leidnud on. -

H II 55, 60/1 (2) < Saarde khk - P. Sitzka, kooliõp. (1895)

Pärnumaal, Kilingi-Nõmmest arvata poolteist versta Pärnu pool, on üks mäekene, millest maantee otse üle läheb, seda mägi kutsutakse Rio mäeks. Rahvas räägib, et sääil mäe pääl tee ääres on vanal ajal üks suur "Tõnni-vakk" olnud, kust keegi pole muidu mööda tohtinud minna, kui pidanud aga sinna midagi viskama, kas või vitsa raokese, muidu on õnnetus juhtunud. Kes Pärnu pool sõitnud ehk jälle muiale, pidanud ikka midagi viskama. Kes kord on sinna midagi viskanud, teine kord aga sääilt ilma millegi maha viskamata mööda läinud, sellele on siis õige suur õnnetus juhtunud. Kui ka nii sugune inimene sääilt mööda läinud, ilma andeta, kes seda "Tõnni-vakka" pole teadnud, siis ei ole sellele inimesele ka midagiste õnnetusi juhtunud.

H I 9, 490 (4) < Suure-Jaani - Anton Suurkask (1897)

Vanal ajal keegi inimene seal kohas surma saanud, või ära tapetud, siis on selle lepituseks sinna kohta kive ja puutükka hakatud viskama, kunni sellest viimaks suur hunnik saanud. Kes nüüd sealt mööda minnes ialgi sinna hunniku peale midagi visanud, see ei või edaspidi sealt ial muidu mööda minna, kui ta sinna peale mõnda kivi, puutükki ehk koguni raha ei viska. Jätab ta seda tegemata, siis on tal tee peal ikka midagi õnnetut, kas läheb ratas katki, ehk murdub look puruks jne. Kes aga ial sinna peale midagi ei ole visanud, sellele ei sündivat mööda minnes mitte häda
Jung 1898, 50 (52)

Kilomeetri kaugusel Liiva mäest 12 meetrit pikk ja 4-5 meetrit kõrge mägi. Kaunis hulk aega tagasi, olevat seal keegi kuulus mees ära tapetud. Tapmine jäänud saladuskatte alla. Ümbruskonna rahvas kartis kuulsa ja targa mehe kättemaksu, mistõttu hakati sinna puid ning kive pillama ning aja jooksul kasvanudki mägi. Kes sinna enne oli midagi visanud, pidi möödaminnes sinna alati midagi viskama; vastasel juhul pidi inimene alalises kartuses elama, et temaga võib samamoodi juhtuda kui selle mehega.

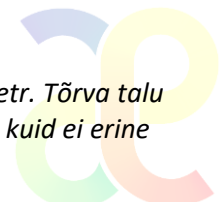
Margus 1925, 9-10

Kilingi vallas Ruuli talu maapääl tee ääres asunud kivivare, kuhu iga möödamineja pidanud ühe kivi viskama. Kui keegi pole viskanud siis tulnud sellele lähemal ajal õnnetus. Iga üks püüdis ikka visata, kivi kuhi kasvanud suureks.

ERA II 235, 613 (63) < Saarde khk, Kilingi v.- Juta Mändmets < Peet Langholts, 72 a (1939)

6. Kaagipõllu ohvrikivid – Väljaküla

Ohvrikivi (2 tükki). Voltveti metskond, Kaagipõllu vahtk. kv 193. Mõnikümmend meetr. Tõrva talu maadest. Rahvasuust kuulnud andmetel olla kivid muistsel ajal olnud ohvrikivideks, kuid ei erine millegi poolest./.../ Teated saadud kohalikult rahvalt.

*Visnapuu 1936***7. Hiieniit** – Sigaste küla.

Saarde kihelkonnas Kilingi vallas Kivilaane küla ja Rautsiku talu lähedal, vastu suurt Longi heinamaad ja sood on suurem heinamaa, mida Hiieniiduks kutsutakse. Heinamaa või niidu ümbruses asuvad ilusad metsasalud, mis vaatajat nagu enesesse köidab. Vanad inimesed teavad rääkida, et praeguse Hiieniidu lähedal asunud muiste vana eestlaste püha hiie koht, kus vaikse metsa keskel kohalised elanikud tähtsamaid pidusid olla pidanud ja alati koos käinud tähtsaid asju arutamamas.

Mõned teavad rääkida, et umbes sada aastat tagasi selles pühas hiiekohas veel koos käidud seda kohta mälestamas. Ka viimased pühad hiiepuud on aja jooksul kadunud, kuid nimi, mis niidule jäänud, tuletab veel esivanemate aega meelde.

Nimetatud koht on ka sellepolest õige tähtjas, mis meile kodu asukohtadest tunnistust annab, et vanemal ajal on Rautsiku ja Kivilaane ning Kutja ümbruses inimesed elanud ja asunud.

ERA II 113, 551/2 (19) < Saarde khk - Jaak Söggel (1933)

8. Vanapagana jäljekivi – Jäärja küla

Kord elanud Vanapagan soos. Ta tulnud öösi Männa talu põllule kapsi sööma. Põllu keskel olnud suur kivi. Vanapagan roninud selle otsa ja hakanud kapsi sööma. Keegi purjus mees tulnud teed mööda ja hõiskanud. Vanapagan hirmunud, võtnud hoogu ja hüpanud kivilt ära metsa. Aga ta oli kivile vajutanud jälje ja kivi sügavale maa sisse.

ERA II 235, 691 (3) < Saarde khk., Jäärja v. – K. Lilleleht < Mari Lilienblatt, 74 a. (1939)

9. Kärsu jalakas – Kärsu küla

Voltveti Kässul väga vana jalakas, vist püha puu.

E I 20 (142) < Saarde khk - M. J. Eisen (?)

Kärsu mõisa juures kõrge kalda peal. Kas vana jalakas ka püha puu on, seda ümbuskonnas ei teata, räägitakse, et ta aga väga vana on. Sees avaus. Leitud ei ole sealt juurest midagi.

Indreko 1923

Hävinud või väheperspektiivikad kohad**1. Vana-Järve ohvritamm ja ahervare** – Reinu küla

Jäärja Järve tl põllul on ühe vana tammepuu jäänused, selle ümber, vana rahva jutu järele, mõne aja eest tagasi kivi ahervars seisnud, kus peal ohvirahad näha olnud. Vana jutu järele olla seal tamme tüve all vana aja kulda varjul. On vana hiie koht.

Jung 1898, 54 (60)

Inimesed räägivad, et see vanasti ohvritamm olnud. Tamm olnud hiigla suur, sees õõnes, nii et 3 inimest sinna sisse mahtunud. 1864.a. sügisel teinud poisid õõnsuse sees tuld, millest tamm põlema läks. Ähvardanud ka ligiolevat maja põlema panna, mispärast 6 tunni jooksul maha raiuti; kannu juurimisel ei leitud sealt midagi. Oksad viidi ära laeva tegemiseks, millest saadi mõned kümned koormad. Talu põllul kivist ahervars ohvritamme ligidal, millele ohvreid viidud, ka rahas. Leitud mõned rahad ahervare pealt.

Indreko 1923, 85, 94-95

2. Männamäe määnd – Jäärja küla

Jäärja mõisast Riiä poole minnes jäävad kaks mäerinnakukest paremat kätt tii äärde, esimest kutsutse Tuuleveski, teist, mis tagapuul on, jälle Piksere mäeks. Sääl Piksere mäe pääl kasvab üks kahar määnd. Sii olnu vanast teoaig, teomehed vidänu heinu, ja kaodanu kuurma poomi ühes pääl kõuega ärä. Vanajõmp (Vanapagan) löudnu kätte ja paikanti õhtu kuuvalgega sääl Piksere mäe pääl männä otsas oma püksi, kuurmapuune olnu nõõlaks ja pääköüs niidiks. Üks pilvetükk tulnu kuu ette varjuks, sedä ta lükänu käega kuu iist ärä, isi ütleni: "Sveetii!" Seda ollava üks teomiis nännu ja kuulnu, kes õhtu hil'lä kodu lännu.

H II 22, 1052/3 (2) < Saarde khk. – P. Kangur (1889)

Männa ja Piksaare talu piiril kasvanud suur mänd, mille otsas käinud igal ööl Vanapagan oma püksi paikamas. Ümberkaudne rahvas kartnud ja rääkinud sellest parunile. Parun lasknud männi ära raiuda. Pärast Vanapagan käinud sealsamas lähedal paju otsas püksi paikamas ja teise männi otsas kiikumas. Vanapagan kartnud päikest ja olnud seljaga vastu hommikut ning vajutanud paju viltu. See paju on praegu alles ja ikka viltu.

ERA II 235, 690/1 (2) < Saarde khk., Jäärja v. – K. Lilleleht < Mari Lilienblatt, 74 a. (1939)

3. Kangru ohvritamm – Jäärja küla

Jäärja valla vanem M. Kangur on ühe tundmata kivist muna ühe igavese vana tamme juure alt leidnud, mille tuul ümber oli murdnud, mis vist mõni vana hiie tamm on olnud.

Jung 1898, 42 (6)

Üks kivist kana muna suurune muna, kellel poolest saadik auk sees. Leitud Jäärja Kangru talus hiie tamme juurika alt.

Jung 1898, 58 (88)

4. Peedu Nõia kott/Õnne vakk – Reinu küla

Jäärja Peedu talu piirides olla veel 40 aasta eest tagasi, iga nelja ilmakaare pool, puude otsa õnne vakk või nõia kott ülesse seatud, et õnnetus ega äpardust talu piiridesse ei pääseks. Neis kottides olnud mitmesugu kraami, kui liha, rasva, võid, villu, karvu, sulgi, viljateri, linu, riide hilpusi ja raha, - mis läbisegi kõik haisunud ja hapnenud. - Veel 30-ne aasta eest tagasi olla Peedu talu piiri ääres pika kuuse otsas üks niisugune nõia kott olnud, mille kallal püssimehed oma osavust lasknud, kuni kott lagunenu ja tükkide kaupa kõige oma täiega maha kukkunud.

Jung 1898, 54 (61)

Püha puu. Asuk. Jäärja vld. Peedu tl. 40 a. eest on puu otsas nõia kotid olnud. Nüüd hävitet. Peremees teab ainult, et on olnud, muud lähemat midagi.

Indreko 1923, 92

5. Punapargi pühapaik – Leipste/Tihemetsa küla

Vanasti, kui eesti rahvas elas muistseid priiuse aegu, asus Voltveti Punapargis suurem pühapaik. Kümnete kilomeetrite kauguselt käidi seal ohverdamas ja tänapalveid pidamas vanaisale. Rahvas elas jõukalt, õnnelikult.

Kuid siis tulid lõunast raudrüütlid ristiga, võtsid maa oma võimu alla ja tegid rahva orjaks.

Kihelkonna vanem oli sel ajal Üllas Uudemeel, kes pärast raskeid taplusi hulkus metsades ja elas seal vabalt edasi.

Ehkki maksis ristiusu vaim, käidi ka salajas pidutsemas punapargis hiiepidu. Mängiti kandlel ilusaid lugusid ja tuletati meelde vanu häid aegu.

Ükskord ilmunud sinna ka Uudemeel, kõnelnud rahva esiisadest ja võitlustest saksadega. Ütelnud, et ükskord peab rahvas jälle vabaduse saama. Sama maa peab avanema ja ära keelama jõledad ristikandjad. Kuid alles siis, kui tekib uus usk, ainuusk kogu rahvaste peres.

Need olid ta viimased sõnad, siis tabas teda saksa piik ja naelutas puu külge...

Uudemeel töötu on täidunud küllap sellepärast, et rahvas teda seitsesada aastat põlevana rinnus kandnud.

ERA II 247, 45 (15) < Saarde khk., Pati v., Ristiküla k., Mardijaagu t. - Heino Vabrit < Mall Vabrit, 58 a. (1939)

6. Kikepera jäljekivi – Kikepera küla

Kikeperas Kilingi vallas Kaskealuse talu maal asub suur kivi. Kivis asuvad inimese jala jäljed. Varbad ja kõik nagu ikka inimese jalajäljed. Lapsed mänginud kivil ja katsunud oma jalakesi panna kivis olevatele jälgedele. Küla vanemad inimesed kõnelevad et kord olnud kivid pehmed. Selle suure kivi lähedal asub veel teisigi kive, veidi vähemad neil asuvad kabja ja sõrajäljed.

ERA II 235, 602 (22) < Saarde khk, Pati v, Kalita k < Kilingi v., Kikepera - Juta Mändmets < vanaema Anu Ruul, 71 a (1939)

7. Pihke Puumõisa jäljekivi – Pihke küla

Puumõisa talu maalt on leitud kivi milles on inimese jala jälg. Ta on praegugi alles, ainult mulla all.
ERA II 235, 641 (15) < Saarde khk, Talli v - Peeter Teearu < Villem Juurikas, 80 a (1939)

8. Tõrvamäe ohvrikivi – Väljaküla küla

Saarde kihelkonnas, Voltveti Tõrva talu põllus on üks kivi, mida ohvri-kiviks kutsutakse. Kivi on ennemuistsest ohvertamise ajast päält ära põletatud. - Põldu puhastates, - laskis selle sama talu rentnik tähtsa kivi a. 1913 sügavasse maa sisse.
E 57724 (23) < Saarde khk - J. P. Söggel (1919)

Ohvrikivi. Asuk. Voltveti vld. Tõrva tl maa seest, Toome või Tõrva mäe ligidalt. Kirj. 1910. a 16. aprillil on ohvrikivi juurest hulk vanu rahasi leit, mille ühel küljel rist ja võti-, teisel - vanamehe kuju ja kiri "Petrus Sanktus" a.1 pärit Daani, Poola ja Rootsi rinna liitmeid hõbedast, 5-6 merevaigust ja läbipaistvast roosa vöötega kivist helmeid, mis härra von Strick on kõik ära võtnud pääle ühe kivist ja merevaigust helme, mis on praegu härra Schmidt'i käes ja ühe raha, mille härra Schmidt arkeoloogia kabinetile kinkis. Hiljuti on ohvrikivi maa sisse lastud.
Indreko 1923, 83-84

Minu kodust 300 m õhtu poole, Tõrva talu maa pääl, on vanaaegne ohvrikivi, kus vanasti on ohverdatud. Selle kivi ümbrust kaevades on saadud vanu rahasid ja ehteasju, millised on muuseumi paigutatud. See mägi, kus asuvad Vahemetsa ja Tõrva talud on vanade eestlaste kindluse asukoht, millest on veel vana keldri ja vundamendi jäänuseid.

ERA II 236, 72 (2) < Saarde khk., Voltveti v. – Salme Rõigas, Voltveti algkooli õpilane < Juhan Rõigas, 38 a. (1938)

